

Principles of Designing the Development of the Holy Shrine*

Mayam Gharawi al-Khānsāri¹

Sayyed Hussain Assadi Khonsāri²

Abstract

In pilgrimage cities, a shrine, as the main focal point of the city, is a factor in creation and continuation of life in the city. With the quantitative increase of pilgrims and emphasis on the quality of pilgrimage, the shrine and its related precincts have required to be developed over time. The skeletal study of the holy shrines and the urban texture surrounding them in the Shi'a world shows how the spiritual and devotional relationship between the Imam and his followers (ma'mūm) has been shaped in the form of open, semi-open and closed precincts in a harmonious hierarchy. The main question of the present research is: "What is the appropriate model for the development of shrines in relation to the city and on what criteria can it be explained?" Examining and analyzing the existing experiences

* Received: 9 Aug 2022, Accepted: 26 Jan 2023

DOI: 10.22081/jtc.2023.63287.1002

1 . Faculty of Architecture University College of Fine Arts University of Tehran
mgharavi@ut.ac.ir

2 . Doctorate Student of Kish International Campus, University of Tehran,
sh_khansari@yahoo.com

provides the possibility to achieve a worthwhile alphabet in this field. Paying attention to pilgrimage rituals is considered among the essentials in the formation of this model. In this article, the author tries to introduce the principles and criteria of such a model. The research method is qualitative analysis, and through logical reasoning, the developments in the existing samples are analyzed and critiqued, through which, qualitative criteria are obtained.

As an achievement, the article proposes a new approach in the development of holy shrines, which is based on a kind of flexibility of the urban texture versus the shrine. This idea is focused on the proximity of the pilgrim to the Imam. In this respect, it provides more possibilities for development, convenient and close access to the shrine, and connection with the city.

Keywords: pilgrimage architecture, development of shrines, pilgrimage cities, criteria for designing shrines.

اصول و مبانی طراحی توسعه حرم*

مریم غروی خوانساری^۱

سیدحسین اسدی خوانساری^۲

چکیده

در شهرهای زیارتی، حرم به عنوان کانون اصلی شهر، عامل به وجود آمدن و تداوم زندگی شهر است. با توسعه کمی زائران و تأکید بر کیفیت زیارت، حرم و فضاهای مرتبط با آن، در طول زمان نیاز به توسعه داشته‌اند. مطالعه کالبدی حرم‌های مطهر و بافت پیرامونی آن‌ها در جهان تشیع، نشان می‌دهد که چگونه رابطه معنوی و ولایی امام و مأموم در قالب انواع فضاهای باز، نیمه باز و بسته، طی سلسله مراتبی موزون شکل گرفته است. پرسش اصلی پژوهش پیش‌رو این است که الگوی مناسب برای توسعه حرم‌ها در پیوند با شهر چیست و بر اساس چه معیارهایی قابل تبیین است؟ بررسی و تجزیه و تحلیل تجربه‌های موجود، این امکان را فراهم می‌آورد تا به الفبایی درخور در این زمینه دست یافت. توجه به آداب زیارت در شکل‌گیری این الگو از ضروریات به‌شمار می‌آید. نویسنده در این مقاله می‌کوشد به معرفی مبانی و معیارهای چنین الگویی بپردازد. روش تحقیق، تحلیل کیفی است و از طریق استدلال منطقی، توسعه‌ها در نمونه‌های موجود تحلیل و نقد شده و از این مسیر، معیارهای کیفی به دست می‌آید.

مقاله به‌عنوان دستاورد، نحوه برخوردی نوین را در توسعه حرم‌های مطهر پیشنهاد می‌نماید که بر نوعی

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۰۶

DOI: 10.22081/jtc.2023.63287.1002

شناسه دیجیتال:

mgharavi@ut.ac.ir

۱. استادیار دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران

sh_khansari@yahoo.com

۲. دانشجوی دکتری، پردیس بین‌المللی کیش، دانشگاه تهران

انعطاف‌پذیری کالبد شهری در مقابل حرم، مبتنی است. اساس شکل‌گیری این ایده، به قرب زائر به امام معطوف است. در این راستا، قابلیت‌های بیشتری را برای توسعه، دسترسی مناسب و نزدیک به بقعه و پیوند با شهر در اختیار قرار می‌دهد.

واژگان کلیدی: معماری زیارت، توسعه حرم‌ها، شهرهای زیارتی، معیارهای طراحی حرم‌ها.

مقدمه

در شهرهای زیارتی، حرم^۱ به‌عنوان کانون اصلی شهر، عامل به وجود آمدن و تداوم زندگی شهر بوده است. در چند دهه اخیر، توسعه محدودۀ حرم‌ها با هدف گسترش و افزایش ظرفیت زائرپذیری و ساماندهی بافت پیرامون صورت گرفته است. فراهم نمودن امکان گسترش فضاها و چگونگی ارتباط آن با فضاهای سکونت‌ی و شهری، در پیوستگی رشد و توسعه حرم بسیار اهمیت دارد. با توجه به وجود مرکزیت نیرومند حرم که جان و قلب شهر زیارتی به‌شمار می‌آید، تعامل مناسب شهر و حرم اهمیت به‌سزا دارد.

در این زمینه باید توجه داشت که پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و ائمه اطهار عَلَيْهِمُ السَّلَام جایگاه بالایی در قلب شیعیان دارند و همه ساله بر تعداد زائران حرم‌های مطهر آنان افزوده می‌شود. قاعدتاً توجه ویژه به توسعه حرم‌ها برای پاسخ‌گویی به این تعداد فزاینده ضروری است.

با وجود اهمیت بالای توسعه حرم و هزینه‌های زیادی که صرف این موضوع می‌شود، متأسفانه مطالعات و توسعه‌های صورت گرفته در این زمینه خالی از اشکال نبوده است. برخی اقدامات صورت گرفته در توسعه معاصر حرم‌های مطهر، موجب تضعیف ارتباط حرم با شهر و همچنین تضعیف رابطه معنوی و ولایی امام و مأموم شده است. با این توجهات، هدف مقاله، ارائه الگویی برای توسعه کالبدی است که در فرایند تحلیل و نقد توسعه‌های نوین حرم‌ها در شهرهای مذهبی صورت می‌پذیرد. پرسش اصلی این پژوهش به این صورت مطرح می‌گردد که الگوی مناسب برای توسعه حرم‌ها در پیوند با شهر چیست و بر اساس چه معیارهایی قابل تبیین است؟

روش تحقیق، تحلیل کیفی است که از طریق استدلال منطقی و معرفی معیارهای کیفی، به تحلیل و نقد توسعه‌ها در نمونه‌های موجود می‌پردازد. در فرایند تحقیق در مرحله اول به مفهوم زیارت و مفاهیم بنیادین مؤثر در معماری زیارت پرداخته می‌شود. در این مرحله، ویژگی‌های اصلی معماری زیارت معرفی می‌شوند.

۱. در این تحقیق منظور از حرم، زیارتگاه‌های ائمه اطهار عَلَيْهِمُ السَّلَام می‌باشد.

در مرحله بعد، با مروری بر چند تجربه در توسعه حرم‌های ائمه اطهار: و بررسی نقاط قوت و ضعف این توسعه‌ها، به ارزیابی آن‌ها براساس معیارهای به دست آمده می‌پردازد.

این نوشتار تأکید می‌کند که در فرایند توسعه مطلوب، آرامش معنوی و روحی و توجه به آداب زیارت، رکن اصلی به‌شمار می‌آید. از این رو ارتقاء و هویت معنوی و روحانی مجموعه از طریق ایجاد ویژگی‌هایی نظیر خوانایی، سادگی در کلیت، هندسه مناسب، امنیت و ایمنی، ریتم، تشخیص و تأکید بر نشانه‌های مذهبی، رمزآمیز بودن فضا، هدایت عمومی و سلسله مراتب فضایی اهمیت دارد. تداوم پیوند حرم و فضاهای وابسته به شهر و زندگی شهروندان از دغدغه‌های اصلی این مقاله است.

۱. مفهوم زیارت و ویژگی‌های آن

زیارت از جمله اعمال ارزشمند و معنوی است که توجه به حدود و رعایت آداب آن کاملاً در تحقق حیات طیبه و ارتباط وثیق و مطمئن‌تر با مزور (زیارت‌شونده) نقش اساسی و تأثیر جدی دارد. از این رو با توجه به اهداف و مقاصد عالی که زائر در زیارت خود دارد و همچنین رعایت آداب آن، احساس حضور و حظ تشریف در محضر مزور بیشتر نمایان و آشکار می‌شود. تأکیدهای دینی و مستحب دانستن آداب زیارت، از اهمیت و ضرورت توجه به آن نشان دارد.

زیارت در لغت به معانی زیر به کار رفته است: «دیدار حضوری از کسی با هدف گرامی‌داشت او» و «همچنین رویکردی قصدشده و حضوری، به منظور گرامی‌داشت، ارج‌گذاری و انس‌گیری با زیارت‌شونده که بر پایه شأن و مقام و منزلت زیارت‌شونده است» (رئیس، ۱۳۸۶: ۴۷-۴۲).

به مهمترین خصوصیات حال یا کیفیت باطنی زائر در حین زیارت نیز در متون مربوطه با اوصاف زیر اشاره شده است: توجه و حضور قلب، حالت خشوع و رقت قلب برابر زیارت‌شونده، دوستی و محبت، پاک و طاهر بودن، آرامش و طمأنینه (نوری، ۱۳۷۸: ۲۱۶-۱۷۹) (طباطبایی، ۱۳۹۳).

بر این اساس در مرحله بعد به مفاهیم بنیادین معماری زیارت پرداخته می‌شود.

۲. مفاهیم بنیادین معماری زیارت

منظور از معماری زیارت در اینجا نوعی از معماری است که به بهترین وجه متناسب با مفهوم اصیل زیارت باشد، یا به بیان دیگر امکان زیارت را در بهترین شرایط فراهم کند. در پیدایش چنین معماری عوامل زیر مؤثر هستند:

الف) فهم پیشینی از زیارت‌شونده: به قصد و نیت زیارت و جدا شدن از زندگی روزمره می‌انجامد. مابه ازای معماری این فهم پیشینی، تصویر بین‌الذهانی و خاطره جمعی از مکان است. بر مبنای آداب زیارت، واجب بودن تطهیر جسمی پیش از زیارت نیاز به مکانی برای تطهیر زائر را ایجاب می‌کند.

ب) راه یا مسیر سفر: طی کردن مسیر به لحاظ معنوی فرصتی است برای پالایش و آمادگی روحانی برای زیارت. توجه به این نکته در معماری زیارت نیز اهمیت دارد.

سلسله مراتب و سازمان فضایی در معماری اماکن مقدس باید به‌گونه‌ای باشد که زائر مسیر و مراتبی را طی کند تا آمادگی کافی برای جدا شدن از زندگی روزمره و حضور در مکان مقدس را کسب کند. کیفیت فضایی مسیر باید به‌گونه‌ای باشد که:

۱. تمرکز بر هدف: مرحله به مرحله زائر را از زندگی روزمره جدا کرده و به سوی هدف متمرکز کند.

۲. درک زیبایی و رقت قلب: با نزدیک شدن به مقصد کیفیت و حال مسیر به‌گونه‌ای تغییر کند که امکان تجربه آرامش، درک زیبایی و رقت قلب را فراهم کند.

۳. نقاط عطف در مسیر: مسیر باید دارای نقاط عطف باشد و عبور از هر نقطه به منزله وارد شدن به مرحله‌ای تازه باشد. بر این مبنا طراحی محورهای پیاده منتهی به حرم از جهات مختلف که نقطه عطف آن حرم باشد، ضروری است. (به هنگام تشریف به حرم گام‌ها را آهسته بردارد و با آرامی و وقار سیر کند و...)

۴. چشم‌انداز: یکی از ویژگی‌های مسیر، فراهم آوردن امکان دیدن چشم‌اندازی از تصویر و خاطره جمعی در مراحل مختلف است. دیدن این چشم‌انداز در مسیر، با ایجاد احساس نزدیک شدن، در زیارت‌شونده شوق تولید می‌کند. عناصر نشانه‌ای مانند سردر، گنبد و مناره می‌توانند چنین نقشی را بازی کنند.

۵. رسیدن به آستانه: تجربهٔ رسیدن به آستانه، آخرین مرحلهٔ سفر پیش از ورود است. در این مرحله تمایز مسیر با حرم و توجه به آستانهٔ ورود برای تأمل ضروری است. (بر در حرم شریف بایستد و اذن دخول بطلبید و...) آستانه یا مرز در دولایه تعریف می‌شود. اولین لایه، عبور از آستانهٔ اول برای ورود به صحن است در صحن، تصویر و خاطره جمعی تحقق می‌یابد. و امکان آخرین مرحلهٔ پالایش و آمادگی روانی برای ورود به مکان مقدس فراهم می‌شود. آستانهٔ دوم، آستانهٔ ورود به مکان مقدس است.

۶. ورود: ورود یعنی عبور از ساحتی به ساحت دیگر. در زیارت، فرد وارد ساحت قدسی می‌شود، سپس دیدار روی می‌دهد.

۷. بازگشت: در تجربهٔ زیارت، آخرین مرحله، بازگشت است. زائر پس از دیدار، مسیری را که طی کرده باز می‌گردد. توجه به این نکته بسیار مهم است؛ زیرا رعایت نکردن آن موجب اختلال در ساختار روایی می‌شود. اگر طراحی معماری به گونه‌ای باشد که پس از خروج از مکان مقدس و دیدار، زائر وارد مکان تازه‌ای شود، این گونه دریافت می‌شود که مکان مقدس، مقدمه‌ای برای ورود به این مکان تازه است. بنابراین باید تمهیدی اندیشیده شود که خروج از مکان مقدس، گونه‌ای بازگشت به شمار می‌آید.

در کلیت این روایت که آرامش معنوی و روحی، رکن اصلی آن به شمار می‌آید، ارتقاء و هویت معنوی و روحانی مجموعه از طریق ایجاد خوانایی، سادگی در کلیت، هندسهٔ مناسب، امنیت و ایمنی، ریتم، تشخیص و تأکید بر نشانه‌های مذهبی، رمزآمیز بودن فضا، هدایت عمومی و سلسله مراتب فضایی حاصل می‌شود.

بر اساس توضیحات مطرح شده، این معیارها برای طراحی فرم و فضا در توسعهٔ حرم‌ها اهمیت می‌یابد: پاس داشتن تقدس مکان، فراهم آوردن شرایط مناسب برای به‌جا آوردن آداب زیارت، سلسله مراتب در مسیر و حوزه‌های فضایی، علایم و نشانه‌های آشنا و خوانا متناسب با زیارت در مسیر و نقاط عطف، اولویت بخشیدن به نشانه‌های اصلی اعم از گنبد، سر در و مناره‌های اصلی و دید و منظر مناسب از همهٔ مسیرها به نشانه‌های اصلی، تعریف آستانه‌های ورود به حرم اصلی، رعایت نیازهای امنیتی، پاسخ‌گویی به نیازهای عملکردی ساکنان و زائران، رعایت مقیاس و ایجاد فضاهای صمیمی و مردم‌وار، توجه به بافت موجود

و حتی الامکان حفظ بناها و خاطره‌های هویت بخش محدوده پیرامونی، توجه به طبیعت، حذف عناصر و کارکردهای زائد در جهت تمرکز بر حس و حال زیارت و روانی و سهولت تحقق کارکردهای مربوطه و تناسب و تعادل میان مسیرهای دسترسی به بقعه مطهر. این معیارها در جدول (۱) آمده است.

جدول (۱): معیارهای فرم و فضا در معماری زیارت

حد نسبی رعایت	معیارهای فرم و فضا در معماری زیارت
	پاس داشتن تقدس مکان
	فراهم آوردن شرایط مناسب برای به جا آوردن آداب زیارت
	سلسله مراتب در مسیر و حوزه‌های فضایی
	علائم و نشانه‌های آشنا و خوانا متناسب با زیارت در مسیر و نقاط عطف
	اولویت بخشیدن به نشانه‌های اصلی اعم از گنبد، سر در و مناره‌های اصلی و دید و منظر مناسب از همه مسیرها به نشانه‌های اصلی
	تعریف آستانه‌های ورود به حرم اصلی
	رعایت نیازهای امنیتی
	پاسخ‌گویی به نیازهای عملکردی ساکنان و زائران
	رعایت مقیاس و ایجاد فضاهای صمیمی و مردم‌وار
	توجه به بافت موجود و حتی الامکان حفظ بناها و خاطره‌های هویت بخش محدوده پیرامونی
	توجه به طبیعت
	حذف عناصر و کارکردهای زائد در جهت تمرکز بر حس و حال زیارت و روانی و سهولت تحقق کارکردهای مربوطه
	تناسب و تعادل بین مسیرهای دسترسی به بقعه مطهر

۳. مروری بر چند تجربه در توسعه حرم‌های ائمه اطهار:

در این بخش بر نحوه توسعه و فضاها، نمونه‌هایی از حرم‌های شریف جهت انجام تجزیه و تحلیل‌های اولیه و دستیابی به اصول کاربردی مروری انجام خواهد شد. زیارتگاه‌های ائمه اطهار: به واسطه شباهت آداب زیارت و فرهنگ زائران تا حد زیادی مشابه بوده و نیازهای فضایی و کارکردی مشابهی دارند. نمونه‌های

قابل بررسی که در زمینه این پژوهش برگزیده شده‌اند؛ عبارتند از: حرم حضرت علی علیه السلام در نجف، حرم امام حسین علیه السلام در کربلا و حرم امام رضا علیه السلام در مشهد.

دلایل انتخاب این آثار را می‌توان چنین دسته بندی کرد:

۱. اولویت هدف زیارت بر دیگر هدف‌های مراجعان (هدف‌هایی مانند گردشگری، تجارت و غیره) به

این شهرها؛

۲. تشابه نسبی آداب و نحوه زیارت مراجعان به حرم های شریف؛

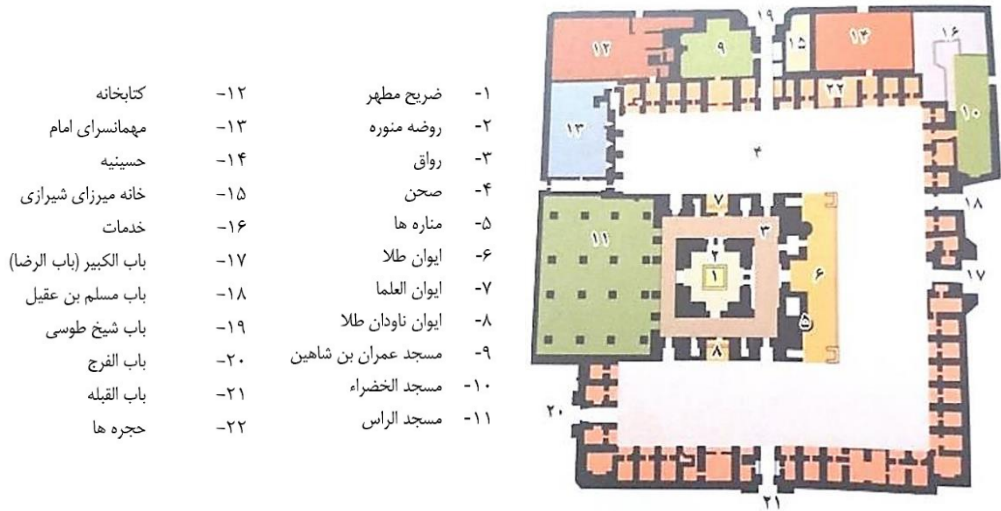
۳. تشابه فرهنگی و قومیتی زائران؛

۴. نیازهای مشابه خدمات و امکانات به تناسب حجم زائران؛

۳-۱. بررسی توسعه در حرم مطهر امام علی علیه السلام در نجف اشرف

حرم مطهر علوی علیه السلام در طول تاریخ، توسعه‌های متعددی داشته است که بیشترین میزان آن در دهه اخیر بوده است. حرم مطهر در وضعیت فعلی از عناصر و اجزایی تشکیل شده است که مهمترین آنها عبارتند از: ضریح مطهر، روضه منوره، رواق، صحن و حجره‌های اطراف آن. افزون بر عناصر فوق، برخی بناها و ملحقاتی به حرم وجود دارد که اهم آنها عبارتند از: مسجد عمران بن شاهین، مسجد الراس، مسجد خضراء، حسینیه، کتابخانه، گنجینه‌های حرم، مهمانسرا، خانه میرزای شیرازی (بابایی، ۱۳۷۶).

در شکل (۱) عناصر اصلی حرم مطهر نشان داده شده‌اند:

شکل (۱): عناصر اصلی حرم مطهر علوی علیه السلام منبع: (خاتمی و اسکندری، ۱۳۹۱)

در پی افزایش تعداد زائران و افزایش ظرفیت زائرپذیری حرم، پروژه‌ای تحت عنوان «طرح توسعه غربی حرم مطهر علوی علیه السلام» تهیه شد که مراحل ساخت آن آغاز شده و در حال تکمیل است. پروژه توسعه غربی نخستین توسعه حرم مطهر پس از دوره صفویه است و در زمینی در سمت غربی حرم مطهر علوی علیه السلام (در محله العمارة نجف که در دوران صدام تخریب گردیده بود) قرار گرفته است. محور اصلی توسعه منطبق بر راستای «مقام امام زین العابدین علیه السلام» به حرم مطهر قرار دارد، راهی که حضرت سجاد علیه السلام قبل از ایجاد شهری در این مکان، برای زیارت جد بزرگوارشان می‌پیموده‌اند. این محور - قدمگاه سجادیه - به‌عنوان ایده اصلی طراحی و ستون فقرات شکل‌گیری مجموعه در نظر گرفته شده و مسیری است تا زائر را در فضایی آرام و دور از هیاهوی شهر، آماده زیارت امام نماید. ساختمان‌های فرهنگی و خدماتی با دسترسی‌هایی مجزا از قدمگاه سجادیه، در اطراف آن، قرار گرفته‌اند. به جهت قرارگیری سایت در سمت بالای سر حرم مطهر، رعایت احترام ویژه‌ای لازم می‌آید؛ به این منظور در مسیر قدمگاه، زائر به تدریج و با شیبی نامحسوس پایین رفته و از زیرزمین اول وارد مجموعه حرم جدید (بخش زیارتی مجموعه) می‌گردد. این نحوه ورود به فضاهای زیارتی و عبادی

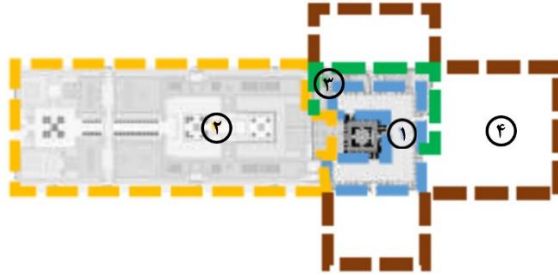
مجموعه در کنار تدابیر اندیشیده شده در نورگیری دست اول از حیاط‌های طبقات زیرزمین (گودال باغچه‌ها)، موجب احیای زیرزمین به عنوان فضایی با کیفیت مناسب و نه دست دوم- گردیده است. این پایین رفتن امکان مهم دیگری نیز برای طرح ایجاد کرده است: پلی بر روی قدمگاه سجادیه قرار گرفته که ارتباط بین شمال و جنوب شهر قدیم را برقرار می‌سازد. همچنین به جهت رعایت شأن حرم قدیم، ارتفاع هیچ ساختمانی در این مجموعه بالاتر از دیوار صحن عتیق در نظر گرفته نشده و از ایجاد هر گونه نشانه معماری همتراز مناره‌ها و گنبد مطهر پرهیز گردیده است (دیارگاه، ۱۳۹۰). دیاگرام توسعه غربی حرم در در شکل (۲) ارائه شده است.

شکل (۲): توسعه غربی حرم مطهر علوی عليه السلام منبع: (مهندسین مشاور دیارگاه، ۱۳۹۰)

مجموعه طرح توسعه غربی در بردارنده پروژه‌های متعددی نظیر مجموعه صحن و شبستان‌های زیارتی حضرت فاطمه عليها السلام، موزه، کتابخانه، ساختمان اداری و اطلاع رسانی، مهمانسرای حرم و سفره خانه، مجموعه مقام و میدان امام زین العابدین عليه السلام، قدمگاه سجادیه و میدان ورودی، مقبره صافی صفا و مقام امیرالمؤمنین عليه السلام، مجموعه اقامتی و بارانداز زوار می‌باشد که در مجموع حدود ۲۵ هکتار مساحت را در بر می‌گیرد (خاتمی و اسکندری، ۱۳۹۱).

دیاگرام توسعه حرم در دوره‌های مختلف در شکل (۳) ارائه شده است.

- ۱- گسترش دوره صفوی: بزرگ شدن صحن عتیق
- ۲- تغییرات دوره قاجار: تغییرات در حجره ها، افزودن باب ساعت
- ۳- گسترش دوران معاصر- توسعه غربی (در حال اجرا)
- ۴- گسترش دوران معاصر- توسعه پیرامونی (پیشنهادی برای توسعه آتی)

شکل (۳): دیاگرام توسعه حرم مطهر علوی عليه السلام در دوره‌های مختلف تاریخی

نقاط قوت و ضعف اصلی در توسعه حرم مطهر امام علی عليه السلام به شرح ذیل تبیین می‌گردد:

نقاط قوت:

۱. در نظر گرفتن سابقه تاریخی حرم و حوادث مهمی نظیر مسیر زیارتی حضرت امام سجاد عليه السلام
۲. توجه به هندسه حرم قدیم
۳. توجه به دید تمام حوزه‌ها به بقعه شریفه

نقاط ضعف:

۱. توسعه نامتوازن نسبت به بقعه اصلی
 ۲. فضاهای جانبی غیرضروری در نسبت با عملکرد زیارت
- معیارهای فرم و فضا در معماری حرم مطهر علوی عليه السلام در جدول (۲) آورده شده است.

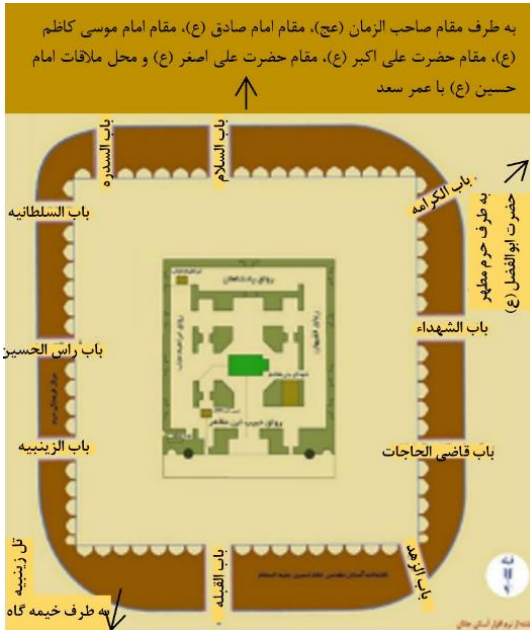
جدول (۲): معیارهای فرم و فضا در معماری حرم مطهر علوی علیه السلام

حد نسبی رعایت	معیارهای فرم و فضا در معماری زیارت
✓	پاس داشتن تقدس مکان
✓	فراهم آوردن شرایط مناسب برای بجا آوردن آداب زیارت
✓	سلسله مراتب در مسیر و حوزه های فضایی
✓	علائم و نشانه های آشنا و خوانا متناسب با زیارت در مسیر و نقاط عطف
✓	اولویت بخشیدن به نشانه های اصلی اعم از گنبد، سر در و مناره های اصلی و دید و منظر مناسب از همه مسیرها به نشانه های اصلی
✓	تعریف آستانه های ورود به حرم اصلی
✓	رعایت نیازهای امنیتی
✓	پاسخ گویی به نیازهای عملکردی ساکنان وزائران
✓	رعایت مقیاس و ایجاد فضاهای صمیمی و مردم وار
✓	توجه به بافت موجود و حتی الامکان حفظ بناها و خاطره های هویت بخش محدوده پیرامونی
✓	توجه به طبیعت
●	حذف عناصر و کارکردهای زائد در جهت تمرکز بر حس و حال زیارت و روانی و سهولت تحقق کارکردهای مربوطه
●	تناسب و تعادل بین مسیرهای دسترسی به بقعه مطهر

۳-۲. بررسی توسعه در حرم مطهر امام حسین علیه السلام در کربلای معلی

بنیان های موجود حرم حسینی علیه السلام از آثار دوره آل بویه می باشد. صحن این مجموعه دارای ۶۵ حجره است که در مقابل هر یک از حجره ها یک ایوان قرار دارد. یک مسجد بزرگ در قسمت شرقی صحن بین درب قاضی الحاجات، درب الشهداء و درب الکرامه بنا شده است و در قسمت جنوب صحن تکیه یا خانقاه بکتاشیه احداث شده است. صحن اصلی از دو طبقه تشکیل شده است و در وسط آن، آستانی قرار دارد که چهار طرف آن درهای متعددی جهت ورود به رواق ها وجود دارد. در اصلی و بزرگ در بخش جنوبی حرم است. در مقابل

در حرم، ایوان بزرگی قرار گرفته که به ایوان طلا شهرت دارد. دو طرف ایوان، دو مناره بلند اصلی قرار دارد (صحتی، ۱۳۷۳). در شکل (۴) الگوی گسترش حرم مطهر حسینی علیه السلام نشان داده شده است.

شکل (۴): الگوی گسترش حرم مطهر حسینی علیه السلام،

منبع: URL2

تاریخچه توسعه حرم بعد از احداث آن در دوره‌های مختلف تاریخی قابل ردیابی است. در دوره‌های متعددی نظیر دوره دیلمیان و صفویان و قاجار اصلاحاتی در طرح حرم صورت گرفته است. در سال ۱۳۹۴ ش. طرح نوسازی و هماهنگ‌سازی صحن شریف تدوین شد. این طرح دربردارنده احداث مجدد ایوان، خراب کردن ضلع غربی صحن و تزئین دیوارها با کاشی است که در دست اجرا می‌باشد. در طرح توسعه حرم، ساخت صحنی با نام عقیده بنی‌هاشم مدنظر بوده که در سه طبقه ساخته خواهد شد. دو طبقه از این بنا، در

زیرزمین و طبقه سوم، هم‌سطح زمین خواهد بود. پروژه توسعه حرم، شامل توسعه تأسیسات پیرامونی حرم مطهر نیز می‌شود که در چهار طرف با شعاع ۱۲ تا ۱۵ متر به سمت پیاده‌روهای اطراف و در ۳ طبقه (با احتساب طبقه زیرزمین) و در مساحت کلی ۱۷۴۰۰ متر مربع در حال اجراست. محورهای طرح توسعه پیشنهادی دربردارنده سرفصل‌هایی نظیر این موارد است: توسعه محدوده حرم به صورت دایره‌ای شکل و به قطر ۱۴۰۰ متر، افزایش مساحت بین‌الحرمین به یک‌ونیم میلیون متر مربع (سی برابر وضع موجود)، توسعه صحن‌ها، افزایش تعداد ورودی‌ها به ۱۴ درب، توسعه خیابان اطراف حرم به عرض ۵۷ متر، احداث مسجد

امام حسین علیه السلام مابین حرمین و تخصیص ۲۰ هزار متر مربع به مدارس دینی و حوزه‌های علمیه (مهندسان مشاور دیارگاه، ۱۳۸۵).

نقاط قوت و ضعف اصلی در توسعه حرم مطهر امام حسین علیه السلام به شرح ذیل تبیین می‌گردد:

نقاط قوت:

۱. سازماندهی حوزه بین‌الحرمین به جهت قرارگیری بین دو مرقد مطهر در ایجاد حس حشور قلب و زیارت، تأثیر مناسبی دارد.

نقاط ضعف:

۱. وجود نداشتن تأمین دید و منظر مناسب به گنبد و مناره‌ها به‌عنوان نشانه‌های اصلی به جهت هندسه حلقوی و نه چلیپایی در تعریف توسعه جدید؛
 ۲. عدم تعریف هندسه فضایی مناسب و متناسب صحن‌های الحاقی در نسبت با بقعه تاریخی؛
 ۳. عدم رعایت مقیاس انسانی در فضای تعریف شده در صحن الحاقی؛
 ۴. نبود امکانات خدماتی کافی برای زائرین؛
 ۵. عدم شکل‌گیری مسیرهای زیارتی تعریف‌شده و تقویت مسیرها جهت‌های تقرب به حرم؛
- معیارهای فرم و فضا در معماری حرم مطهر حسینی علیه السلام در جدول (۳) آورده شده است.

جدول (۳): معیارهای فرم و فضا در معماری حرم مطهر حسینی علیه السلام

حد نسبی رعایت	معیارهای فرم و فضا در معماری زیارت
✓	پاس داشتن تقدس مکان
●	فراهم آوردن شرایط مناسب برای به‌جا آوردن آداب زیارت
●	سلسله مراتب در مسیر و حوزه‌های فضایی
●	علائم و نشانه‌های آشنا و خوانا متناسب با زیارت در مسیر و نقاط عطف
●	اولویت بخشیدن به نشانه‌های اصلی اعم از گنبد، سر در و مناره‌های اصلی و دید و منظر مناسب از همه مسیرها به نشانه‌های اصلی

حد نسبی رعایت	معیارهای فرم و فضا در معماری زیارت
✓	تعریف آستانه های ورود به حرم اصلی
✓	رعایت نیازهای امنیتی
●	پاسخ گویی به نیازهای عملکردی ساکنان و زائران
●	رعایت مقیاس و ایجاد فضاهای صمیمی و مردم وار
●	توجه به بافت موجود و حتی الامکان حفظ بناها و خاطره های هویت بخش محدوده پیرامونی
●	توجه به طبیعت
●	حذف عناصر و کارکردهای زائد در جهت تمرکز بر حس و حال زیارت و روانی و سهولت تحقق کارکردهای مربوطه
✓	تناسب و تعادل بین مسیرهای دسترسی به بقعه مطهر

۳-۳. بررسی توسعه در حرم مطهر حضرت امام رضا (ع) در مشهد مقدس

حرم مطهر امام رضا (ع) در طول تاریخ، توسعه های مختلفی داشته است. توسعه سه دهه اخیر این حرم مقدس در سطحی گسترده نسبت به گذشته صورت گرفته است (زمانی، ۱۳۹۱). هم اکنون بارگاه ملکوتی امام رضا (ع) حدود ۹۰۰ هزار متر مربع زیربنا دارد و افزایش زیربنای آن هنوز ادامه دارد. فضاهای موجود حرم رضوی (ع) در بردارنده فضاهای زیارتی - مذهبی، فضاهای خدماتی - زیارتی، فضاهای خدماتی - اداری، فضاهای آموزشی و فرهنگی، فضاهای سبز و فضاهای ارتباطی می باشد که در مجموع مساحتی حدود ۹۰ هکتار را در بر می گیرند. مجموع فضاهای اشاره شده، زیربنای فضاهای باز حدود ۴ برابر فضاهای بسته است. اگرچه فضاهای باز حدود یک چهارم زیربنای کل فضاهای حرم را تشکیل داده اند، بیش از نصف سطح زمین محدوده حرم را به خود اختصاص داده اند (سازمان عمران و توسعه حریم حرم حضرت رضا (ع)، ۱۳۸۵). نقشه توسعه فعلی حرم در شکل (۵) ارائه شده است.

- ۲۴. دفاتر راهنمای زائر و اطلاع رسانی
- ۲۵. دفتر گمشدگان
- ۲۶. دفتر نگهداری اشیاء گمشده
- ۲۷. مهمانسرای حضرت
- ۲۸. دار الشفاء
- ۲۹. سرویس های بهداشتی غربی
- ۳۰. سرویس های بهداشتی شرقی
- ۳۱. ورودی پارکینگ شماره یک
- ۳۲. ورودی پارکینگ شماره دو
- ۳۳. پارکینگ شماره سه (زیر صحن هدایت)
- ۳۴. پارکینگ شماره چهار

- ۱. روضه منوره
- ۲. مسجد گوهر شاد
- ۳. صحن انقلاب (سقا خانه)
- ۴. صحن آزادی
- ۵. صحن جمهوری
- ۶. صحن قدس
- ۷. صحن جامع رضوی
- ۸. صحن غدیر
- ۹. صحن کوثر
- ۱۰. صحن هدایت
- ۱۱. صحن رضوان
- ۱۲. موزه ها
- ۱۳. کتابخانه مرکزی
- ۱۴. بنیاد پژوهش های اسلامی
- ۱۵. دانشگاه علوم اسلامی رضوی
- ۱۶. مدرسه دو درب
- ۱۷. مدرسه پریزاد
- ۱۸. دارالولایه
- ۱۹. دار الرحمه
- ۲۰. مقبره پیر پالاندوز
- ۲۱. مقبره شیخ بهاء الدین
- ۲۲. مقبره شیخ حر عاملی
- ۲۳. مقبره شیخ طبرسی

شکل (۵): نقشه توسعه فعلی حرم مطهر رضوی (عجل الله فرجه)، منبع: URL3

دیاگرام توسعه حرم در دوره‌های مختلف در شکل (۶) ارائه شده است.

- ۱- گسترش دوره غزنوی: مسجد بالاسر
- ۲- گسترش دوره دوره تیموری: مدارس پریزاد و دودر در جانب بالاسر و مسجد
گوهرشاد در جانب پیش رو
- ۳- گسترش دوره صفوی: صحن عتیق و دو بسط متصل به آن
- ۴- گسترش دوره قاجار: صحن نو

شکل (۶): نقشه توسعه حرم مطهر رضوی (عليه السلام) در دوره‌های تاریخی

نقاط قوت و ضعف اصلی در توسعه حرم مطهر امام رضا (عليه السلام) به شرح ذیل تبیین می‌گردد:

نقاط قوت:

۱. توجه به حرمت و تقدس صحن‌ها و شبستان‌ها؛
۲. فراهم آوردن شرایط مناسب برای به‌جا آوردن آداب زیارت؛
۳. تعریف آستانه‌های ورود به حرم اصلی؛
۴. تناسب و تعادل بین مسیرهای دسترسی به بقعه مطهر.

نقاط ضعف:

۱. دید و منظر به گنبد و بقعه از بین رفته است؛
۲. بسیاری از بخش‌های طراحی توسعه، مقیاس انسانی ندارد؛

۳. توجه به ویژگی محصوریت و تأثیر مثبت آن در صحن‌های بخش توسعه وجود ندارد؛
۴. وجود کاربری‌های غیر ضروری در مجاورت حرم و کاهش مرکزیت حرم؛
۵. خارج شدن مقیاس توسعه حرم از مقیاس انسانی و وسعت زیاد آن.
- معیارهای فرم و فضا در معماری حرم مطهر رضوی علیه‌السلام در جدول (۴) آورده شده است.
- جدول (۴): معیارهای فرم و فضا در معماری حرم مطهر رضوی علیه‌السلام

حد نسبی رعایت	معیارهای فرم و فضا در معماری زیارت
✓	پاس داشتن تقدس مکان
✓	فراهم آوردن شرایط مناسب برای به‌جا آوردن آداب زیارت
●	سلسله مراتب در مسیر و حوزه‌های فضایی
●	علائم و نشانه‌های آشنا و خوانا متناسب با زیارت در مسیر و نقاط عطف
●	اولویت بخشیدن به نشانه‌های اصلی اعم از گنبد، سر در و مناره‌های اصلی و دید و منظر مناسب از همه مسیرها به نشانه‌های اصلی
✓	تعریف آستانه‌های ورود به حرم اصلی
✓	رعایت نیازهای امنیتی
●	پاسخ‌گویی به نیازهای عملکردی ساکنان و زائران
●	رعایت مقیاس و ایجاد فضاهای صمیمی و مردم‌وار
●	توجه به بافت موجود و حتی الامکان حفظ بناها و خاطره‌های هویت‌بخش محدوده پیرامونی
●	توجه به طبیعت
●	حذف عناصر و کارکردهای زائد در جهت تمرکز بر حس و حال زیارت و روانی و سهولت تحقق کارکردهای مربوطه
✓	تناسب و تعادل بین مسیرهای دسترسی به بقعه مطهر

نتیجه‌گیری

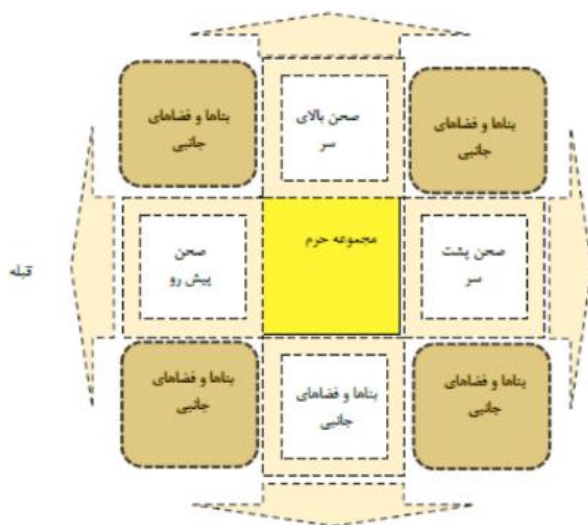
مطالعه نمونه حرم‌های شریف در جهان، نشان می‌دهد فضاهای باز و بسته حرم و فضاهای مرتبط با زیارت و زائران در طول زمان به گسترش نیاز داشته‌اند. فراهم نمودن امکان گسترش فضاها و چگونگی ارتباط آن با فضاهای سکونت و فضای شهر در پیوستگی رشد و توسعه حرم بسیار کلیدی است. وجود مرکزیت نیرومند حرم که جان و قلب مجموعه است و از همه جهات مورد توجه قرار می‌گیرد، گزینش الگویی که بتواند از هر جهت امکان توسعه را متناسب با نوع کاربری و توجه به آداب زیارت پاسخ دهد، ضروری است. افزون بر این رعایت جهت قبله در فضاها و امکان استفاده از نور و فضاهای باز در الگوی چهارطرفه (چلیپایی) ممکن است. بررسی نمونه‌های مشابه در مشهد، قم، نجف اشرف و همچنین دیگر اماکن مقدس نشان‌دهنده ظرفیت‌های بالایی است که این الگو فراهم می‌کند. ویژگی دیگر این الگو، تداوم پیوند حرم و فضاهای وابسته به شهر و زندگی شهروندان است. این الگو در مقایسه با الگوی توسعه حلقوی که در برخی شهرهای مذهبی و در دوره‌های جدید روی داده است، قابلیت‌های بیشتری را برای توسعه، دسترسی مناسب و نزدیک به بقعه و پیوند با شهر در اختیار تولید قرار می‌دهد.

با توجه به نقدهای صورت‌گرفته، موارد زیر به‌صورت اصول و ویژگی‌های کلی طراحی حرم‌ها ارائه می‌گردد:

همان‌گونه که بیان شد یا توجه به ویژگی‌های مفهومی زیارت، هدف اصلی در معماری مجموعه زیارتی ایجاد شرایط مطلوب برای ارتباط روحی و قلبی زائر و امام است. در این راستا لازم است از اقداماتی که این احساس مهم را تضعیف می‌کند، در طرح توسعه پرهیز شود. همچنین در کنار فضاهای زیارتی، زائرین به اقامه نماز و انجام دیگر عبادات نیز می‌پردازند، پس تأمین فضاهای عبادی همجوار نیز در درجه بعدی اهمیت قرار می‌گیرد. مجموع این فضاهای زیارتی و عبادی هسته اصلی فضاهای حرم را تشکیل می‌دهند. در عین حال هدف ثانویه در ساخت‌وسازها و گسترش حرم، تأمین فضای خدماتی موردنیاز برای زوار است.

طرح توسعه حرم

بهترین الگوی توسعه برای بقاع متبرکه (حرم‌ها)، الگوی توسعه چلیپایی (صلیبی) برای فضاهای باز و شطرنجی نامنظم برای فضاهای بسته می‌باشد. در این الگو، هم درک مجموعه برای زائر آسان می‌باشد (خوانایی)، هم پاسخ‌گویی به آداب زیارت، ملحوظ گردیده است، جهت قبله حفظ شده است، نورگیری فضاها به بهترین وجه ممکن می‌باشد و دید به گنبد در فضاهای باز امکان‌پذیر است. همچنین در این الگو تناسب میان توده و فضا ضروری است. الگوی پیشنهادی در شکل ۶ ارائه شده است.

شکل (۶): الگوی پیشنهادی توسعه حرم‌ها

■ برای طراحی مجموعه حرم، تقارن هر فضا (بسته یا باز) به تنهایی توصیه می‌شود؛ زیرا فضای متقارن معنوی تر و جهت دار (به سوی قبله) می‌باشد، اما در کلیت مجموعه به علت آنکه زوار احساس سردرگمی پیدا نکنند، باید هر فضا هویت خاص خود را داشته باشد (خوانایی). به این دلیل لازم است در ترکیب کل مجموعه از تقارن پرهیز شود، به ویژه که در آداب زیارت جبهه‌های مختلف (پیش رو، بالای سر، پشت سر، پایین پا) آدابی متفاوت دارد.

■ حفظ ارزش‌های تاریخی، هویت و خاطرات گذشته از الزامات می‌باشد، به گونه‌ای که بتوان دوره‌های مختلف تاریخی و طرح حرم در این دوره‌ها را تشخیص داد.

■ خوانایی مجموعه بسیار مهم است. این امر مهم از لحاظ ایجاد احساس معنوی در زوار و هم از نظر سردرگم نشدن زوار اهمیت دارد. بدین منظور لازم است ترکیب کل مجموعه، ساده و دور از پیچیدگی باشد تا ارتباطات فضایی، ساده و قابل درک باشد و از عناصر اصلی حرم مانند گنبد و مناره به‌عنوان نشانه در مجموعه و بافت پیرامونی استفاده گردد. اجزای فضایی مجموعه نیز باید هندسه ساده‌ای داشته باشند و از اشکال ترکیبی پرهیز شود. عامل مهم دیگر در خوانایی اجزاء مجموعه، رعایت اصل تباین فضایی و عدم تشابه فضاها با یکدیگر است. تباین در فضاها هم‌شکل، حاصل تباین در ابعاد، خصوصیات اجزاء محصورکننده، تباین در پوشش (در مورد فضاها بسته) و تباین در خط آسمان (در مورد فضاها باز) می‌باشد.

■ به دلایلی که در بندهای پیشین بیان گردید، بقعه اصلی و گنبد - چه در مجموعه حرم و چه در بافت پیرامونی در مرکزیت ذهنی و بصری زائرین قرار گیرد.

■ فضاها مرتب با حرم باید با توجه به آداب زیارت و نیازهای زائرین جایابی شوند. بر این مبنا لازم است از همجواری و ارتباط مستقیم فضاها و بناهایی که به شخص و زیارت مربوط نیستند، اما معمولاً در رابطه با بقاع متبرکه در نظر گرفته می‌شوند، با بقاع متبرکه پرهیز شود. بناهایی نظیر مدارس علوم دینی، کتابخانه، مهمانسرا، ساختمان اداری، بازارچه فرهنگی، پارکینگ و دیگر عملکردهایی که محل مراجعه مستقیم عموم زوار نیستند. علت این امر، حجیم شدن مجموعه و سختی مراجعه به حرم توسط زوار می‌باشد؛ زیرا از یک سو مسافتی را که زائر باید طی کند تا به حرم برسد، افزایش می‌دهد و از سوی دیگر، هزینه خدمات و تأسیسات مجموعه را نیز بالا می‌برد. لازم است چنین کاربری‌هایی با فاصله مناسب از حرم در نظر گرفته شوند.

■ فضاها باز زیارتی (صحن‌ها، بست‌ها و غیره) بهتر است تا جای ممکن به گنبد، دید مستقیم داشته باشند. این امر افزون بر آن که موجب خوانایی مجموعه و جایابی زائر می‌شود، حس معنوی «حضور» را در زائر

ایجاد می‌کند.

■ فضاهای بسته زیارتی (شبستان‌ها و رواق‌ها) بهتر است حتی المقدور به دلایل یادشده در بند فوق به ضریح دید داشته باشند.

■ رعایت مقیاس انسانی در طراحی فضاهای باز و بسته ضروری است؛ زیرا احساس معنویت و مردم‌داری در فضا ایجاد می‌کند و به‌ویژه با سیره معنوی ائمه اطهار علیهم‌السلام تطابق دارد؛ ازاین‌رو لازم است از طراحی عرصه‌ها و پهنه‌های وسیع پرهیز شود. رعایت مقیاس انسانی در ابعاد فضا و تناسب فضایی متناسب (آشنا و معمارانه) و محصوریت فضایی (در مورد فضاهای باز) و ارتفاع متناسب سقف نسبت به وسعت فضاهای بسته داخلی در ایجاد احساس آرامش و معنویت فضا بسیار اهمیت دارد. رعایت موارد پیش‌گفته در مورد فضاهای باز و نیز موقعیت مناسب آن‌ها در مجموعه موجب می‌شود که این فضا صرفاً محل عبور نباشند بلکه مکانی برای حضور به‌شمار آیند.

■ فضاهای باز و بسته باید به‌گونه‌ای جایابی و طراحی شوند که قابلیت هم‌افزایی (برای مواقع شلوغ یا تفکیک برای موانع خلوت) داشته باشند.

■ رعایت امنیت و ایمنی در کل مجموعه و بافت پیرامونی آن ضروری است.

■ به منظور ایجاد امکان تخلیه سریع زوار و نیز دسترسی راحت از هرسو به حرم لازم است تعداد متناسبی ورودی، کفش‌داری و واحد امانات در هر جبهه و جبهه‌های مختلف حرم تعبیه شود. این مسئله به‌ویژه به لحاظ امنیتی بسیار اهمیت دارد.

■ دسترسی به خدمات ضروری برای زائرین مانند سرویس‌های بهداشتی و وضوخانه باید در تمام مجموعه به سهولت انجام پذیرد.

■ اساس شکل‌گیری این ویژگی‌ها، معطوف به قرب زائر به امام علیه‌السلام است. در این راستا، قابلیت‌های بیشتری را برای توسعه، دسترسی مناسب و نزدیک به بقعه و پیوند با شهر در اختیار قرار می‌دهد.

منابع و مآخذ

۱. بابایی حائری، سعید؛ دیار ابرار (۱۳۷۶)، هفت شهر عشق، سیمای نجف اشرف، تهران: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
۲. خاتمی، سید مهدی و اسکندری (۱۳۹۱)، محسن؛ بارگاه خورشید، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۳. رئیسی نافچی، مهدی (۱۳۸۶)، داستان اقامت در معماری زیارت، پایان نامه کارشناسی ارشد معماری، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
۴. زمانی، حسین (۱۳۹۱)، درآمدی بر فرهنگ زیارت، الگوی زندگی در حریم رضوی علیه السلام، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
۵. سازمان عمران و توسعه حریم حرم حضرت رضا علیه السلام (۱۳۸۵)، توسعه بارگاه رضوی.
۶. صحتی سردودی (۱۳۷۳)، سیمای کربلا، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
۷. طباطبایی، سیدمهدی (۱۳۹۳)، «معنای زیارت». مجله فرهنگ زیارت، شماره ۱۸.
۸. معین، محمد (۱۳۸۳)، فرهنگ فارسی، تهران: امیر کبیر.
۹. مهندسان مشاور دیارگاه (۱۳۸۵)، گزارش بررسی نمونه‌های مذهبی، تهیه سند راهبردی توسعه و حفاظت محیط پیرامون آرامگاه حضرت سلمان محمدی و ایوان مدائن، تهران.
۱۰. مهندسان مشاور دیارگاه (۱۳۹۰)، گزارش تهیه چارچوب برنامه ریزی و توسعه روضه منوره و محدوده شهر قدیم سامرا، تهران.
۱۱. نوری، حسین (۱۳۷۸)، آداب زیارت، تهران، انتشارات آبرون.
12. URL1: <http://www.rangeiman.ir/۱۱۴۳۳/ع-امام-علی-در-حرم-امام-علی-ع>،
Retrieved: 12/12/2022.
13. URL2: <https://azsharghi.haj.ir/Map-Atabat/galleryType/SlideShow/ItemID/150>،
Retrieved: 12/12/2022.
14. URL3: <https://setare.com/fa/news/32797/-و-راهنمای-اماکن-و-نقشه-حرم-امام-رضا-ع>،
[/خیابان-ها](#)، Retrieved: ۲۵/۱/202۳.